

EFSANE VE RİVAYETLERDE TASVİR EDİLEN KADIN TIPLERİ ÜZERİNE*

KAMBERNİSA MUHAMMETHACI**

Kadın-erkek eşitliğinin, kadınların özgürlüğünün vurgulandığı bugünün şartlarında kadınların tarihte oynadıkları rolün belirlenmesinin önemi büyüktür. Bu makalede efsane ve rivayetlerde tasvir edilen kadın tipleri üzerinde durulup, atalarımızın kadınlarını yüceltme geleneği kısaca anlatılmaktadır.

İnsanoğlunun medeniyet tarihi, erkek ve kadınların ortak mücadeleleri sonucunda yaratılmıştır. Kadınlar, insan toplumunun belirli bir tarihi aşamasında gerçek anlamda yönetime geçip insan toplumunun gelişmesinde büyük rol oynamışlardır. Fakat tarihin sonraki aşamalarına gelindiğinde üretim ilişkilerinin değişmesi ve üretim güçlerinin yavaş yavaş gelişmesiyle, kadınların aslındaki yüksek mevkiinde köklü değişimler görülmeye başlandı. Gerek erkeklerde gerek kadınlarda olsun kadınların tarihte oynadığı rolü küçümseme düşüncesi şekillendi.

Ancak tarih, kadınların erkekler kadar yüce olduğunu ispatlamıştır. İnsan toplumunun gelişmesinde kadınların oynadıkları rol elbette ki küçümsemez. Âlimler kadınların insan toplumunun gelişmesindeki rolü ve yerini överek, pek çok hikmetli sözleri miras bırakmışlardır. Meşhur Goethe: “Bizi ebedî ileriye götüren fener kadınlardır” derken Balzac: “Milletin kaderi annelerin elindedir” demiştir. Meşhur şahısların kadınların tarihî katkıları hakkındaki güzel açıklamaları, kadınların tarihî gelişmede aldığı yeri ve oynadığı rolü belirlememiz açısından yeterli dayanak olabilir.

Tarih kendi gerçeğini gösterip, kadın erkek eşitliğini, kadınların kesin olarak özgürlüğünü onaylayacaktır. Biz bu makalede efsane ve rivayetlerle tasvir edilen kadın tipleri üzerinde kısaca durarak kadınların insanlık tarihinde yer alan önemli rolünü izah edeceğiz. İnsanlık tarihinde kadınların yüceliği uzak tarihî devirlerden başlamış olup, insanlar kendilerinin oluşturduğu iptidai edebiyat ve

* Bu yazı 1997 yılında Urumçi’de yayımlanan *Sincan Üniversitesi İlmî Dergisi*’nin 1. sayısından alınmıştır.

** Kambernisa Muhammethacı, *Sincan Üniversitesi İlmî Dergisi*’nin redaktörüdür.

sanatlarda kadınların o devirdeki yerini, sebatkâr ruhunu, akıl ve anlayışını yüksek estetik tipler olarak aksettirmiş ve ifade etmiştir.

Eski insanlar toplum gelişmesinin iptidâî aşamasında buldukları için üretim güçleri seviyesinin, kendilerinin bilim yeteneğinin çok geriliği sebebiyle, kendilerini çevreleyen tabiat dünyasındaki çeşitli değişimleri doğru anlama imkânına sahip değildi. Bundan dolayıdır ki, onlar hem kendi çevrelerindeki tabiat olaylarının, hem de tabiat dünyasındaki çeşitli değişmelerin, tabiat üstü gücün tesirinden olduğuna inanmışlardır. Bu yüzden eski efsane ve rivayetlerde Kadın Tanrı tipi çokça canlandırılmıştır. Efsane ve rivayetlerde kadınların tanrılaştırılması evrensel nitelikli olaya dönüşmüştür. Mesalâ Yunan efsanelerinde kadın ilâhlara, Tanrıçalara çokça rastlarız. Türk halkları ağız edebiyatında da kadın ilâhlar, Tanrıçalar hakkındaki efsane ve rivayetlerle, kadınların kahramanlığı, güzelliği, çevikliği ve vefakârlığının tasvir edildiği efsane ve rivayetlerle sık sık karşılaşırız. Aşağıda efsane ve rivayetlerde tasvir edilen kadın karakterlerin tipik örneklerinden ilâh ve Tanrıça tipindeki kadınlar, kahraman tipindeki kadınlar, güzel, çevik ve vefakâr kadın tiplerini üç bölüm hâlinde göstereceğiz.

1. Kadın İlâh ve Tanrıça Tipindeki Kadınlar

a. **Ana İlâhe Umay:** “Ana İlâhe Umay Efsanesi” Türk halkları arasında oldukça geniş bir alana yayılan efsane olup, Çince kaynaklarda da oldukça sık rastlanmaktadır. Türk halklarının inancında çocukları koruyucu ilâhe sayılan Umay Ana, yine baht, talih ve devlet Tanrısı diye de adlandırılır. Ana İlâhe Umay Efsanesi şöyle anlatılmaktadır: “Âlemin üstü, yaratıcı Tanrı'nın yaşadığı yer olup, ışıklı aydınlık bir mekân imiş. Üstteki parlak yer ile alttaki karanlık yer arasında Umay yer almış olup, evlâtlarına toprak ve su kaynağını bahşeden baht ilâhesi diye adlandırılmış. Yine Umay Ana sevgi ilâhesi, hamile kadınların tapındığı ilâhe ve küçük çocukların koruyucusu olarak da görülürmüş.”¹

Ana İlâhe Umay tasvirinden, onun en önemli özelliğinin ana ve çocukları koruyucu bir ilâhe olduğu görülmektedir. Ana İlâhe Umay'a tapınma, çok eskkiye dayanan bir hâdise olmasına rağmen, onun tesiri Uygurların bazı örf ve âdetlerinde hâlâ muhafaza edilmektedir. Meselâ o şimdi de Uygurların düşüncesinde “Mukaddes Ana” olarak görülür. Bunun dışında; bebekler uyurken gülerse onu “Ana eğlendiriyor”, ağlarsa “Ana dövmüşe benziyor” şeklinde izah etme,

1 Abdülkerim Rahman, “İpek Yurdundaki Efsane ve Rivayetler”, s. 39.

yeni doğurmuş kadın ya da bebekler hastalandığında “Ana aşı” yapıp verme, yaşlı kadınları Umay’a benzetip, küçük çocukları okutma, doğum yapmak üzere olan kadının bütün vücudunu okşama gibi birçok âdetler mevcuttur.

b. Tanrıça Efsanesi: Bu efsane Grekler arasında yaygın olup, Yunan efsaneleri grubuna girer. Efsanede Tanrıça’nın gözünü yumduğunda âlemin karanlığa gömüldüğü, gözünü açtığında âlemin aydınlandığı, kainattaki toz ve toprakları içine çekip püskürdüğüne güneş, ay ve yıldızların ortaya çıktığı, yeniden püskürdüğüne ilk insanın ortaya çıktığı şeklinde tasvirler bulunmaktadır.

Yunan efsanelerinden “Tanrıçanın Dünyayı Yaratması” adlı efsanede Tanrıça tipi daha da edebîleştirilerek şöyle tasvir edilmiştir: “Eski zamanda âlemde güneş, ay, yer ve yıldızlar yaratılmamış, üstelik tek bir canlı bile yok iken, evrende sadece Tanrıça varmış. Onun dış görünüşü esasen insana benzese de boyu insandan oldukça uzunmuş. O genellikle sessizce uyurmuş, eğer uyanıp gerilirse vücudu bütün dünyayı kaplar, elini yayarsa dünyayı kapatmış, gözünü açarsa dünya birdenbire aydınlanır, yumarsa dünya kararır. Sonra o kendisini yalnız hissederek bütün gücüyle boşluktaki toz-toprakları içine çekip sonra tekrar var gücüyle dışarıya püskürtmüş. Onun ağzından büyük ve yuvarlak bir şey uçarak çıkıp doğuya gitmiş, o güneş imiş. Tanrıça tekrar püskürttüğü zaman ağzından ay çıkmış, tekrar püskürttüğünde dünya çıkmış, durmadan püskürmeye devam edince yıldızlar çıkmış. Tanrıça bununla yetinmeyip yine püskürttüğü zaman ağzından çamur parçaları dökülüp insanları ortaya çıkarmış. Bu insanlar ne yürümeyi, ne de konuşmayı bildikleri için Tanrıça tekrar püskürtmek suretiyle yeryüzüne böcekleri gönderip, onlara insanları iterek yürütmeyi emretmiş. Tanrıça bu insanların ağzına üfleyerek onları konuşabilen, gülebilen, şarkı söyleyip, dans edebilen hâle getirmiş. Bu insanlar çok küçük oldukları için Tanrıça bu insanları okşamayla büyütmüş ve kadın-erkek diye ayırmış. Onları yeryüzünün her yerine saçmış, bu insanlar çoğalıp bugünkü insanları meydana getirmişler. Tanrıça yine yabanî hayvanları, nehir ve gölleri yaratmış. Böcekler yiyecek bulamayınca cin ve albastılara dönüşmüş. Tanrıça sonunda insana akıl fikir vermiş.”²

Bu efsanede Tanrıçanın dünyadaki tek Tanrı olduğu, kainattaki bütün varlıkların onun tarafından yaratıldığı tasvir edilmiş, dünyadaki bütün varlık ve

2 *Ağız Edebiyatı Dergisi*, Yıl: 1985, Çince, Sayı: 6.

mahlukatın ortaya çıkışının, değişmesinin sadece bir Tanrıçanın iradesine bağlı olduğu anlatılmıştır. Yani bu Tanrıça sıradan insanlara nazaran çok kudretli olup, insaniyete baht, saadet ve hayat bahşeden bir ilâhe olarak tasvir edilmiştir. Bunda eski insanların kadınlara tapma düşüncesi edebî şekilde aksettirilmiştir.

2. Kahraman Kadın Tipleri

Eski efsane ve rivayetlerde tasvir edilen kahraman kadın tipler oldukça çoktur. Bunların tipik örnekleri olarak insanlara su temin eden, güç kuvvet bahşeden “Ana Hıta Hakkındaki Efsane”, dokuz kız kardeşin kahrmanlığı tasvir edilen “Fırat ve Dokuz Kız Efsanesi”, bir kızın zekâsı, çevikliği ve becerikliliği tasvir edilen “Hoten Halısı-Gülemhan Efsanesi”, “Esmâ Peri Efsanesi”, “Tumars Efsanesi” gibi efsanelerden söz etmek mümkündür.

a. Ana Hıta Hakkındaki Efsane : Bu efsane Prof. Abdülkerim Raman’ın hazırlamış olduğu *İpek Yolu Üzerindeki Ülkelerin Efsane ve Rivayetleri* adlı kitapta yer almış olup, burada bir kahraman kadın tipi şöyle tasvir edilmiştir. “Hoş endamlı, kemerini sıkı bağlamış, doğru sözlü, merhametli, güzel kız Edvisora Ana Hıta, insanlara güç kuvvet bahşeden, suyun bol oluşunu sağlayan kutsal ilâhe imiş. O, bütün kötülüğün timsali Acida Hak denilen dev büyücüye karşı savaş ilân eder. Savaştan önce zafer kazanma dileğiyle kutsal Huma’ya ibadet eder ve ona; “Ey hürmetli, kudretli, şans ve mutluluk Tanrısı Huma (Umay)! Bana destek ver, üç ağızlı, üç başlı, altı gözlü ve bin gücün sultanı heybetli Acida Hak’ın üstesinden geleyim.” diyerek dua eder. Tanrı ona destek verir. Böylece Ana Hıta insanlara belâ ve afet getiren yedi başlı, açgözlü Acida Hak’ı yeryüzünden yok edip, insanlara güç kuvvet bahşeder.”³

b. Yerken Prensesi Hakkındaki Efsane : Bu efsane 19. asırda Keşmirli tarihçi Mevlana Ebu Muhammed Hasan’ın *Zübdetü’l Ehbar* adlı eserinde kaydedilmiştir. Burada şöyle bir olay anlatılmaktadır: “İskender’in askerleri Yerken topraklarına girdiğinde nöbetçiler Yerken hanına haber verirler. Han, soruşturup onların kılıç ve silâhlandığını, biner biner bölünüp yürüdüklerini öğrenir. Han, kendi kızını mızrakla silâhlandırılmış atlı askerlere başkumandan kılıp, İskender’in askerlerinin önüne gönderir. İki taraf karşı karşıya gelir, savaşçılar birden ortaya çıkıp birbirini savaşa davet eder. Yerken Prensesi “Sen o kadar uzak yerden bizim üzerimize gelmişsin, bu yüzden önce sen at” der. İskender’in savaşçısı arka

3 A.R. a.g.e., s.34.

arkaya üç defa ok atıp isabet ettiremez. Sıra Yerken Prensesine geldiğinde o bir tane ok atıp, İskender'in savaşçısının şakağını deler. Böylece Yerken Hanının askerleri, İskender'in askerlerini biner biner yok eder, nehir gibi kan akar."⁴

Yukarıdaki iki efsane ve rivayette tasvir edilen Ana Hıta ile Yerken Melikesi o dönemdeki kahraman, çevik, becerikli kadın kahramanların tipik örneği olup, kadınların o dönemdeki tabiat güçlerini ve muhtelif düşman kuvvetlerini yenme sırasında gösterdikleri kahramanca mücadele ruhunu yansıtır hem de kadınların kahramanlığı, çevikliği ve fedakârlık ruhunun bazen erkeklerinkinden de üstün olabileceğini gösterir. Demek ki kadınların özelliği sadece yemek hazırlama, çocuğa bakma gibi aile işlerinde değil, en önemlisi insanoğlunun var olma yolunu yaratabilmesinde de görülür.

3. Zeki, Güzel, Vefakâr Kadın Tipleri

Kadınların güzelliği, çevikliği, vefakârlığını, sanat ve edebiyatta, özellikle halk edebiyatında sürekli yankılanıp duran övgülerin merkezi olagelmıştır. Kişiler tarafından en güzel olarak görülen şeylerin hepsi (mesalâ ay, güneş, yıldız, kırmızı gül gibi) kadınların sembolü olmuştur. Eski efsane ve rivayetler içerisinde eşsiz kadın tipinin tasvir edildiği efsane ve rivayetler oldukça fazladır. Bunların tipik örnekleri olarak "Şirin Kız Efsanesi", "Ferhat Kanalı Efsanesi", "Oğuz Han Efsanesi", "Dokuz Hücre Efsanesi", "Tanrı Dağı Hakkındaki Efsane", "Kızıl Bin Ev Efsanesi", "Çulpan Efsanesi", "Esmâ Peri Efsanesi", "Senemcan'ın Garibi Araması" gibi efsaneleri göstermek mümkündür.

1. Oğuz Han Efsanesi. Bu efsane eski Uygurların tarihî destanı olan *Oğuzname*'de kaydedilmiştir. Burada şöyle bir olay anlatılmıştır: "*Oğuz Han bir yerde Tanrı'ya ibadet ederken etraf kararmış ve gökten bir mavi ışık düşmüş, o güneşten ve aydan daha parlak imiş. Oğuz Han onun yanına gidip görmüş ki bu ışığın içinde bir kız yalnız başına oturuyormuş. Kız çok güzel imiş, alnında kıpkırmızı bir ben varmış ve sanki demir bir kazığa benziyormuş. Öyle güzel imiş ki, güldüğü zaman Tanrı da gülermiş, ağladığı zaman Tanrı da ağlarmış. Oğuz Kağan onu gördüğünde bütün vücudu titremiş, kendinden geçmiş, kıza vurulmuş. Onu alıp birlikte olmuş ve muradına ermiş. Kız hamile kalmış, günler geceler geçmiş ve üç oğlan doğurmuş. İlkine Gün, ortancasına Ay, sonuncusuna Yıldız adını koymuş.*"⁵

4 a.g.e., s.129.

5 *Eski Uygurların Tarihi Destanı Oğuzname*, Uygurca Neşri, s. 43-44.

Yine bir olay şöyle anlatılır: “Oğuz Han ava çıkmış. Karşısındaki gölün ortasında bir ağaç görmüş. Bu ağacın kovuğunda bir kız yalnız başına oturuyormuş. Kız çok güzel imiş, gözü gökyüzünden de mavi, saçları ırmak, dişi inci gibi imiş. O kadar güzel bir kız imiş ki yeryüzündeki insanlar onu gördüklerinde iç çekerlermiş. Süt kırmızı olmuş, Oğuz Kağan onu gördüğünde kendinden geçmiş, yüreğine ateş düşmüş, kıza âşık olmuş. Onu alıp birlikte olmuş ve muradına ermiş. Kız hamile kalmış, günler geceler geçmiş ve üç oğlan doğurmuş. İlkine Gök, ortancasına Dağ, sonuncusuna Deniz diye ad koymuş.”⁶

2. Esmâ Peri Hakkındaki Efsane: Bu efsane de Prof. Abdulkerim Rahman’ın hazırladığı “İpek Yolu Üzerindeki Ülkelerin Efsane ve Rivayetleri” adlı kitabında kaydedilmiştir. Burada bir kadının güzelliği şöyle tasvir edilir: “Gökyüzündeki meleklerin padişahı bütün meleklerden güzel olup, gökyüzünün yedinci katında oturmuş. Tabiatındaki bütün olaylar bu meleğin keyfindeki değişikliklerden ortaya çıkmış. Melek gözünü açsa güneş çıkar, bütün kainat aydınlanır, uyusa dünyayı karanlık basarmış; ağlasa yağmur, gülse kar yağarmış; ağzını açsa fırtına, nefes alsın rüzgâr çıkarmış; kaşını çatsa hava bozulur, öfkelenirse deprem olur, kaşını oynatsa gökkuşağı çıkmış. Bunun için onun ismi Esmâ Peri imiş.”⁷

Yukarıdakilerden anlaşılacağı üzere, eski efsanelerde kadınların kahramanlığı, zorluklara göğüs geren mücadeleci ruhu, güzelliği gibi asil hasletleri yüksek derecede edebîleştirilmiş tiplere oldukça fazla rastlanır. Bu o dönemdeki tarihî gerçeğin doğal yansıması olup, anaerkil toplumun bir ürünüdür. Şunu ilâve etmek gerekir ki efsane ve rivayetler, eski insanların tabiat ve toplum hakkındaki ilk basit fikirlerinin bedîî yansıması olup, o dönemdeki sosyal hayatı, medeniyeti, dünya görüşünü, ruh hâlini, örf ve âdetleri, tarihî hâdiseleri yansıtmaktadır.

Marks, Yunan efsaneleri hakkında şunları söylemiştir: “Yunan sanatının temeli Yunan efsaneleri, yani Yunan halkının hayalî tasavvurları vasıtasıyla bir çeşit bilinçsiz sanat usulüyle işlenmiş tabiat şeklinin ve sosyal yapısının kendisidir. İşte bu Yunan sanatının ilk malzemesidir.”⁸ Engels, *Aile, Özel Mülkiyetçilik*

6 ac., s.44-45.

7 A.R., a.g.e., s.103.

8 Marks, Engels Seçme Eserlerindeki Yunan-Rum Efsaneleri Hakkındaki Hikâyeler, Milletler Neşriyatı, Uygurca Neşri, s.1.

ve *Devletin Ortaya Çıkışı* adlı eserinde eski Greklerin Yunan tarihi başlamadan önceki medeniyet aşamalarındaki önemli keşiflerini örnek verip, “Homeros destanı ve diğer bütün efsaneler, işte bunlar Grekleri vahşilikten medeniyete alıp götürülen önemli miraslardır” der.⁹ Demek ki eski efsane ve rivayetler insanları yabanîlikten medenîliğe götürmede köprü rolünü oynamıştır. Âlimler efsane ve rivayetler vasıtasıyla eski toplumları, meselâ kadınların hâkim olduğu anaerkil düzenindeki toplumun, anaerkil düzenden ataerkil düzene geçişindeki değişikliklere dair meseleleri incelemiştir. Bunlar bize, efsane ve rivayetlerin tarihî öneminin doğru tanınması gerektiğini gösterir.

Prof. Abdulkerim Rahman’ın hazırlamış olduğu *İpek Yolu Üzerindeki Ülkelerin Efsane ve Rivayetleri* adlı kitabın ön sözünde efsane ve rivayetlerin tarihî önemi hakkında şunlar söylenmektedir: “*Efsane ve rivayetler insanlığın tabiat ve toplum hakkındaki en eski basit düşünce ve fikirlerinin bedîi yansıması, kişilerin çeşitli tezatlar hakkındaki hayal ürünlerinden ibarettir. Ayrıca o, ilkel insanların dünyayı tanıma ve anlamadaki bir ilim ve bilinçsiz hâldeki bedîi tasavvur vasıtasıyla duyguyu ifade eden bilinçsiz sanat icadiyeti sayılır.*”¹⁰

Biz eski efsane ve rivayetlerde tasvir edilen kadın tiplerinin, kadınların doğayı kontrol altına alma, insanların maddî ve manevî hayatını garanti altına alma, insanlığı vahşilikten medeniyete yöneltme, eski insanların yokluktan varlığa gelme, azlıktan çoğalma, cehâlet devrinden medeniyet devrine geçmede gerçekten de unutulmaz katkıları bulunduğunu görmemiz, asla efsane efsanedir, rivayet rivayettir, onun objektifliği yoktur, dolayısıyla efsane ve rivayetlerdeki kadın tipler uydurmadır, onun hiçbir tarihî temeli yoktur diye yüzeysel olarak bakmamamız, efsane ve rivayetlere materyalistik açıdan, çekirdeğini alıp, kabuğunu atma tavrıyla yaklaşmamız gerekir.

9 Marks, Engels, “Aile, Özel Mülkiyet ve Devletin Ortaya Çıkışı”, Uygurca Neşri, s.1.

10 A.R. a.g.e., s.1.